

ƏHMƏDOVA NAZPƏRİ TEYYUB
Lənkəran Dövlət Universiteti, Hənifə Abdullayev
nazpariahmadova@gmail.com

**KITABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ AŞIQ QƏRIB
VƏ DIGƏR XALQ DASTANLARI İLƏ ORTAQ CƏHƏTLƏRİ**
Xülasə

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının tarixini, yaşamını, mənəvi-ruhi aləmini özündə əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yalnız Azərbaycan xalqının deyil, həmçinin ümumtürk dünyasının möhtəşəm sənət abidəsidir. Dastanı bu qədər maraqlı edən özündə əks etdirdiyi hadisələrin orijinallığıdır. Dastanda olan bir sıra hadisələrə dünya ədəbiyyatında da rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatlar göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tarixi çox qədimdir. Buna görə də bu möhtəşəm sənət abidəsi həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də dünya ədəbiyyatında olan əsərlərə nümunə olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı özündən sonra yaranmış olan bir sıra xalq dastanlarına və nağıllarına da təsir etmişdir. İstər məhəbbət dastanlarında, istərsə də qəhrəmanlıq dastanlarında “Kitabi-Dədə Qorqud”un boylarında olan motivlərə rast gəlmək mümkündür. Həmin oxşar xüsusiyyətlərə əsasən də demək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı özündən sonra yaranmış əsərlərə nümunə olmuşdur. Bu məqalədə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının digər xalq dastanları ilə oxşar cəhətləri verilmişdir.

Açar sözlər: mifologiya, xalq, inanc, , adət, nağıl

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan xalqının ən qədim qəhrəmanlıq dastanlarından biridir. Bu möhtəşəm sənət abidəsi təxminən 1300 il bundan əvvəl meydana gəlmişdir. Dastanda Oğuz tayfalarının alp-ərənlik tarixi, qədim mifoloji dünyagörüşü, məişət həyatı öz əksini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bütün dünyada maraq obyektidir. “Kitab”da Oğuz tayfalarının həyatından bəhs olunsa da, bu möhtəşəm sənət abidəsi bütün türk xalqlarının ortaq mədəniyyət abidəsidir. Dünyanın müxtəlif yerlərindən tədqiqatçılar, eləcə də Azərbaycandan olan tədqiqatçılar bu dastanla məşğul olurlar və üzərində ciddi elmi-tədqiqat işləri aparırlar. Müasir dövrdə tədqiqatçıların gəldiyi elmi nəticə isə Oğuz tayfalarının eramızın əvvəlində Azərbaycanda məskunlaşmasıdır. Göründüyü kimi bir çox tədqiqatlarda dastanın yaranıb-formalaşdığı məkanla bağlı tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər bildirirlər. Akademik V.I. Qordlevski, filologiya elmləri doktoru Əbdülxalıq Koroğlu, ərəb tarixçisi Məhəmməd İbn Vaqidi oğuzların Qafqaz, eləcə də Anadolu bölgəsinə Səlcuq türklərindən əvvəl gəldiyi fikrini müdafiə edirlər. Bəzi mənbələrdə Oğuzların həyatı İslamiyyətin yaranıb-formalaşdığı dövrə aid edilir. Hətta dastanın müqəddiməsində də deyilir “Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu”. Buradan aydın olur ki, Dədə Qorqud Məhəmməd Peyğəmbər (ə) dövründə Bayat boyunda yaşamışdır. Görkəmli rus akademiki V.V

Bartold da Oğuz tayfalarının yaşamını İslamiyyətin yarandığı dövrə aid edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını oxuduqca islamıyyətin Oğuzların yaşamına hələ dərinlən təsir etmədiyini görürük. Qadınların məclislərdə iştirak etməsi, kişilərlə ox atmaqda, at minməkdə, güləşməkdə yarışması İslamda mövcud olmayan adətlərdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 3-cü boyu olan “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyun”da Baybican bəyin qızı Banıçiçək öz nişanlısı Bamsı Beyrəklə ox atmaqda, at minməkdə, güləşməkdə yarışır. Bu da İslamın Oğuz tayfalarının yaşamına, məişətinə hələ güclü təsir etmədiyinin bariz nümunəsidir. Dastanda bununla belə tək Tanrı olan Allaha inam öz əksini tapmışdır. Bunu bütün boylarda görmək mümkündür. Dastanın 5-ci boyu olan “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda Dəli Domrulun dilindən Allaha müraciət, Allahın ucalığını, təsəvvür edilməz varlığının tərənnümüdür.

“Əzrayil razılaşıdı, qadının canını almağa gəldi. İgid Domrul ömür yoldaşına qıya bilmədi. Burada Allaha yalvarmış, görək necə yalvarmışdır, deyir”.

Ucalardan ucasan,

Kimsə bilməz necəsən.

Gözəl Tanrı! [4, 247]

M.Ə. Rəsulzadənin 1952-ci ildə nəşr etdirdiyi “Dədə Qorqud dastanları” adlı məqaləsində, qeyd edirdi ki, bu möhtəşəm sənət abidəsində yer alan müxtəlif əfsanə və rəvayətlərin, özünün dili ilə desək “oğuz qəhrəmanlıq xatirələri” Orta Asiyadan Azərbaycana yayılmışdır. Bu “oğuz qəhrəmanlıq xatirələri” X-XI yüzilliklərdə “yerli Azərbaycan şərtlərinə uyaraq” dastanlar şəklinə düşmüşdür. Bu “Kitab”dakı motivlərin daha qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan ərazisində sonralar yeni xalq dastanlarının da yaranmasında təkan rolunu oynadı. Bu möhtəşəm sənət abidəsi Azərbaycan xalqının məişətini, cəhangirlik tarixini, milli-mənəvi adət-ənənələrini, fəlsəfi dünyagörüşünü, psixologiyasını əks etdirir. Azərbaycanda bir sıra məhəbbət dastanlarında “Novruz”, “Aşıq Qərib”, “Abbas və Gülgöz” və s. kimi dastanlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı boylar ilə oxşar motivlər görə bilərik. Bu motivlər hətta eyni zamanda qədim yunan mifologiyasını özündə əks etdirən dastanlarda da mövcuddur. Həmin motivlərin tədqiqatı ilə görkəmli tədqiqatçı alim Əli Sultanlı məşğul olmuşdur. “Kitab”da olan bəzi rəvayət, əfsanə və hadisələrin dini hadisələrlə oxşarlıq təşkil etdiyini də görə bilərik.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının üçüncü boyu olan “Baybörə oğlu Bamsı Beyrək boyun”da Baybörə bəy sağına və soluna baxdıqda köks ötürür və kədərlənir bunun səbəbini soruşduqda isə o qeyd edir ki, “mən öldükdən sonra yurdunda qalıb sahib çıxacaq oğlum yoxdur, bu dünyada bir varisim olmadı” bunu dedikdə isə Bayandır xanın məclisində iştirak edən ağsaqqallar bir ağızdan Baybörə bəyə dua edirlər ki, oğlu olsun. Dastanda həmin hissə isə belə qeyd edilir ki, “o zaman bəylərin alqışı alqış, qarğıışı isə qarğıış idi”. [2, 202] Bunu eşidən Baybican bəy də ağsaqqallara üzünü tutub qızı olması üçün dua istədi, çünki Baybican bəyin də qızı yox idi. Ağsaqqallar Baybican bəyin qızı olması üçün dua etdilər. Həmin motivə öz orijinallığı ilə seçilən xalq dastanı “Əsli və Kərəm” dastanında da rast gəlirik. Gəncə xanı Ziyad xanın övladı olmurdu, eləcə də xristian keşişi Qara keşişin də övladı

olmurdu. Çox nəzir niyazdan sonra Ziyad xanın oğlu dünyaya gəldi, Qara keşişin isə bir qızı oldu. Hər iki dastanın da daha bir oxşar cəhəti isə bundan ibarətdir ki, “Baybörə oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Baybican bəy ilə, Baybörə bəy söz vermişdilər ki, övladları dünyaya gəldikdə onları beşikkərtmə (göbək kəsdi) edəcəklər. Belə də edirlər, Banıçığək və Bamsı Beyrək beşikkərtmə olur. Həmin motiv “Əsli və Kərəm” dastanının əvvəlində olur. Əsli ilə Kərəmin atası söz verirlər ki, övladları dünyaya gələrsə onlar beşikkərtmə olacaqlar. “Ziyad xanın övladı yox idi. Həmişə övlad dərdi çəkirdi. Vəziri qara keşiş də o gündə idi”. [1, Əsli ilə Kərəm də dünyaya gəldikdən sonra ataları onları bir-birinə beşikkərtmə adaxlı edirlər. Zaman keçdikdən sonra hər iki dastanın qəhrəmanlarının qarşılıqlı kifayət qədər maneələr çıxır, onlar qovuşmada bir çox problemlərlə üzləşirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud dastanında” bu hadisə xoşbəxt sonluqla bitir. “Əsli və Kərəm” dastanı uğursuz, faciəvi sonla bitir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının sonunda Qorqud ata gəlib boy boylayır, soy soylayır və dastanı düzüb qoşur. Lakin “Əsli və Kərəm” dastanında bu hadisə faciəvi sonluqla bitdiyi üçün “Cahannamə” adlanan hissə ilə sonlanır. “Əsli və Kərəm” dastanının sonunda Əsli sazı əlinə alıb anasına müraciətdə deyir:

Allah sizə versin, bəlalər, ana!
Ana Kərəm yandı, deyin ağlaram
Qan ağlayır bağda güllər, lələlər.
Ana, Kərəm yandı, deyin ağlaram! [2, 103]

“Əsli və Kərəm” dastanında Kərəmin yanaraq kül olmasından sonra Əsli də özünü Kərəmin külü ilə yandırır. O, ölmədən öncə dilindən bu şeiri anasına deyərək, bütün olanların səbəbkarı kimi haqlı olaraq öz anasını, atasını günahlandırır. Dastanın üçüncü boyu “Baybörə bəyin oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”nda bir sıra epizodlar vardır ki, həmin epizodlar Aşıq Qərib dastanındakı hadisələr ilə yaxından səsləşir. Yuxusunda Şahsənəmi görüb ona aşıq olan Qərib Gürcüstana, yəni Tiflisə gedib Şahsənəmi tapır. Lakin Şahsənəmin atası qızını Qəribə verəcəyini, lakin bunun qarşılığında ondan 40 kisə qızıl tələb edir. Bu qızılı qazanıb Şahsənəmi almaq üçün Qərib Hələbə gedir. Şahsənəmi eyni zamanda əmisi oğlu Şahvələd də sevirdi. Şahvələd müxtəlif yollara əl ataraq Şahsənəmi almağa çalışırdı. Onun əlinə belə bir fürsət isə Şahvələd Hələbdə olarkən düşür. O aşıq Güloğlana pul verərək, Hələbə gedib Qəribi tapıb öldürməsinə tapşırır. Güloğlan Qəribi tapa bilməyib ov şikar edir və köynəyini qana bulayıb aparıb Şahsənəmə və Qəribin anasına göstərir ki, Qərib ölmüşdür. Bu hadisə Həmçinin Türk xalqlarının möhtəşəm sənət abidəsi olan “Dədə Qorqud” dastanında da mövcuddur. Yuxuda olarkən əsir düşən Bamsı Beyrəyin ölüsü-dirisi xəbərini Banıçığəyin qardaşı Dəli Qarcarın tələbi ilə Yalançı oğlu Yalançı gətirməyə gedir. Banıçığəyi almaq istəyən Yalançı oğlu Banıçığəyin Beyrəkə verdiyi köynəyi qana bulayıb gətirib oğuz elinə göstərir. Oğuz elinin camaatı inanmır. Yalançı oğlu isə deyir ki, “o zaman nişanlısı Banıçığəyi gətirin o köynəyi görən kimi tanıyacaq” belə də edirlər Banıçığək köynəyi görən kimi tanıyır. Hər iki dastanda “qanlı köynək” motivi bir-birilə yaxından səsləşir. Bundan əvvəl qeyd

etmişdik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” və eləcə də digər xalq dastanlarında dini motivlər də özünü büruzə verir. “Qanlı köynək” Motivi həmçinin Yaqub Peyğəmbərin oğlu Yusif Peyğəmbərin başına gələn hadisələri də xatırladır. Yaqub peyğəmbərin oğulları balaca Yusifi atalarından daim qısqanırdılar. Onlar düşünürdülər ki, ataları onlardan çox Yusifi sevir. Buna görə də Yusifdən xilas olmağa çalışırdılar. “Bir-birimizə bağlı sayca çox güclü olduğumuz halda Yusif və onun qardaşı Bin Yamin atamıza daha əzizdirlər” [6, səh.16] (Qurani-Kərim. “Yusif” surəsi). “Bir başqası (Rubil və ya Şəmun) belə dedi: [6, 165] “Yusif öldürməyin onu bir quyunun dibinə atın. Əgər belə etsəniz, yol keçənlərdən biri onu götürər”. [6, 165] Yusif peyğəmbərin quyuya salınması hissəsi Azərbaycanın məhəbbət dastanlarından biri olan “Abbas və Gülgəz” dastanında da işlənmişdir. Şah Abbas aşiq Abbasi quyuya saldırır, yalnız Bəyim qarının köməkliyi ilə Gülgəz quyuda olan Abbasla görüşürdü. “Abbas və Gülgəz” dastanında Abbasi quyudan çıxardan Xızır Peyğəmbər olmuşdu. Bu dastanda isə maraqlı hissələrdən biri Abbasın olduğu quyunun zərrin otağa dönməsidir. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatda “kiçik qardaşın böyük qardaşı xilas etməsi” məsələsi geniş şəkildə işlənmişdir. Bunu biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyu”nda vardır. İllərdir əsirlikdə olan böyük qardaşı Əgrəyi xilas etməyə Səgrək gedir. Bu hissə də isə Yusif peyğəmbərin başına gələn hadisəni xatırlayırıq, belə ki, Yusif peyğəmbərin öz doğma qardaşı Bünyamini görməsi və onun köməkliyi ilə atası Yaqub peyğəmbəri Misirə gətirməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının onuncu boyu olan “Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyu” ilə qismən oxşarlıq təşkil edir. Yusif peyğəmbərin başına gələn hadisələrin bir qismi öz əksini Azərbaycanın bir sıra qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında tapmışdır. Həmin motivlər dastanlara xüsusi zənginlik gətirir. Qurani-Kərimin ən gözəl qissəsi hesab olunan “Yusif” surəsində Yusif peyğəmbərin başına gələn hadisələr həmçinin bədii ədəbiyyatda, xalq yaradıcılığında müxtəlif versiyaları yaradılmışdır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, ədəbiyyatımız zaman-zaman dini motivlərdən bəhrələnmişdir. Sənətkar həm özünün, həm də oxucuların dini inanclarını prioritet olaraq qəbul etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 3-cü boyunda “Baybörə bəyin oğlu Bamsı Beyrək” boyunda çox maraqlı bir epizoda rast gəlirik. Bamsı Beyrək on altı illik əsirlikdən xilas olduqdan sonra öz elinə qayıdır, burada o, bacılarına rast gəlir. Beyrəyin kiçik bacısı bulaqdan su gətirir, lakin bacısı qara geyinib göy bağlamışdır. Özü də ağlaya-ağlaya suyu gətirir. Bu zaman Beyrəyin ürəyi dözmür. “Ayrılıq Beyrəyə yaman təsir elədi. Göz yaşı gildir-gildir axdı. Burada çağırır soylayır, görək xanım nə soylayır”.

Ay qız, “ağa” deyib, nə ağlayıb-inləyirsən.
Yandı bağrım, göynədi içim
Yoxsa, ağan yoxa çıxıb, ölübdür?
Ürəyinə qaynar yağlar tökübdür?
Qara bağrın didilibdir.
“Ağa” deyə nə ağlayıb-inləyirsən?
Yandı bağrım, göynədi, içim.

Öz dilində xəbər ver, ay qız mənə!
Dərdli başım qurban olsun bu gün sənə!

Qız deyir:

Çalma ozan, danışma, ozan!
Nəyinə lazın qara geymiş bir qızın!?
Qarşı yatan uca dağı soruşursansa,
Ağam Beyrəyin yaylağıdı
Ağam Beyrək gedəndən yaylaq bilmirəm. [4, 215]

Bu hissədə bacı və qardaşın bir-birinə məhəbbətini, hörmət və qayğısını görürük. Bu isə oğuz xalqının ən qədimlərdən gələn ailə-məişət mədəniyyətinin göstəricisidir. Dastanın bu hissəsində isə Beyrəyin böyük bacıları isə yemək hazırlayırdı. O, böyük bacılarına yaxınlaşaraq onlara müraciət edir.

Sübh tezdən öz yerindən duran qızlar!
Ağ otaqdan qara otağa keçən qızlar!
Ağ paltar, çıxardıb, qara paltar geyən qızlar!
Ciyər rəngli sərniciyə qatıq varmı?
Qara sac altında köməciniz varmı?
Tabağınızda çörəyiniz varmı?
Üç gündür yoldan gəlmişəm,
Doyurun məni
Üç gün keçməmiş, Allah sevindirsin sizi! [4, 216]

O, bacılarından yemək və geyim istəyir. Bacıları Beyrəyin evdə olan qaftanlarından birini ona verirlər. Beyrək qaftanı geydikdə qızlar ağlamağa başlayırlar, çünki boyda, qamətdə hər ikisi onu Beyrəyə bənzədir. Bunu anlayan Beyrək əynindən qaftanı çıxarıb yerə atır və deyir “Bir köhnə qaftan verdiniz, mənim başımı-beynimi apardınız”. [4, 217] O, bildi ki, əgər bacıları tanıyıbsa, Oğuz igidləri də onu tanıya bilər. Bu epizod həmçinin “Aşıq Qərib” dastanında da mövcuddur. Hələbdən qayıdan Qərib bacısını bulaqdan su gətirən vəziyyətdə görür. Ondan yemək istəyir, geyim istəyir, eynilə Beyrək kimi o da özünü ilk dəfə bacısına tanıtmır. Bacısı onu evinə dəvət etdikdə isə divarda Qərib öz sazını götürüb anasına özünü tanıtdırır.

Canım ana, gözüm ana,
Ana, mən Qəribəm, Qərib!
Sənə qurban özüm, ana
Ana, mən Qəribəm, Qərib

Qəribin anası dedi:

Xoş gəldin, səfa gətirdin,
Oğlum, Qərib, haçan gəldin?
Məni odlara yandırdın,
Oğlum, Qərib, haçan gəldin? [3, 51]

İki dastan arasında oxşar cəhətlərdən biri də budur ki, həm Beyrəyin bacıları, həm də Qəribin bacısı qara geyinib, göy bağlamışdı. Hər iki qadın obrazı bunu etməklə öz qardaşının yasını tuturdu. Hər iki dastandakı qadın obrazları bu hərəkətləri ilə qardaşlarının yasını tuturdular. Hər iki dastandakı bu hadisələrə əsasən

demək mümkündür ki, ailə münasibətləri, yəni ana-ataya, bacıya, qardaşa hörmət, sevgi, qayğı Azərbaycan xalqının mənəviyyatında mühüm yer tutur. Bunu dastanın bütün boylarında açıq-aydın görmək mümkündür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qadın qəhrəmanlar öz igidlikləri ilə heç də kişilərdən geri qalmırlar, Burla xatunun Qazan xan əsirlikdə olarkən onu xilas etməyə getməsi, Baniçiçəyin Beyrəklə at minməkdə, güləşməkdə, ox atmaqda yarışması iç oğuz qadınlarının nə qədər cəsarətli, qorxmaz və igid qadınlar olduğunu sübut edir. Həmçinin Trabzon təkurunun qızı Selcan xatunun Qanturalı yuxuda olarkən atasının qardaşı ilə birlikdə göndərdiyi orduya qarşı savaşıaraq həm özünü, həm də ərinə qoruması onun nə qədər igid və cəsur olduğunu göstərir. Təbii olaraq Oğuz elinin igidləri düşmənlə qarşısında qadınların savaşıaraq onları qorumasını heç bir zaman qəbul etməmiş, hər zaman evi, ailəni qoruyub sahib çıxmışdır. Lakin dastanın bəzi igid qəhrəmanları özlərinə həyat yoldaşı seçərkən ata-analarına müraciətdə qeyd etmişdir ki, igid bir xanımla ailə qurmaq istəyirlər. Onlardan biri də “Kitab”ın altıncı boyu olan “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda igid Qanturalıdır. Qanturalı deyir:

“Ata, məni evləndirmək istəyirsənsə, Bilirsənmi mənə layiq qız necə olmalıdır?... Mən yerimdən durmadan, o durmuş olsun! Mən Qaracığ atıma minmədən, o minmiş olsun! Mən qanlı kafir elinə getmədən, o getmiş olsun!”

Qanlı Qoca deyir:

“Oğul, sən qız istəmirsənmiş, bir cəsur pəhləvan istəyirsənmiş, onun arxasında yeyəsən-içəsən, gününü xoş keçirəsən!” Oğlan dedi: “Bəli, ata can, eləsinə istəyirəm!” [4, 248]

Burada ata ilə oğulun dialoqunda Qanturalının igid bir qızla evlənmək istədiyini görürük. Lakin dastanda hadisələr irəlilədikcə, Qanturalının atasının iç Oğuz elini də, dış Oğuz elini də gəzdirdiyini lakin oğlu Qanturalıya uyğun qız tapa bilmədiyini görürük. Sonda Trabzona gedir və axtardığı kimi qızı tapır. Yalnız bundan sonra Qanturalını çətin və ağır bir yol gözləyir. Çünki Qanturalı igid Selcan xatunu əldə etmək üçün paşanın əmri ilə üç vəhşi heyvanı-buğa, aslan və dəvə ilə döyüşməli oldu. Hər üç heyvana igid Qanturalı qalib gəlir və Selcan xatunu alır. Lakin hadisələr bununla da bitmir. Çünki qəhrəmanlarımızı növbəti sınaq gözləyir, belə ki, Trabzon təkuru tutduğu işdən peşman olur və Selcan xatunu geri qaytarmaq istəyir və orduya əmr edir ki, qızını gedib gətirsinlər, ordunun başında da öz oğlunu göndərir. Qanturalı yolda istirahət edib, dincəlmək üçün durur və Selcan xatunun dizləri üstündə yuxuya gedir. Bu zaman arxadan gələn döyüşçüləri Selcan xatun görür və Qanturalını oyandırmağa çalışsa da mümkün olmur, bu zaman cəngavər kimi geyinərək döyüşə atılır. Döyüşdə igidlik edərək üstün gəlsə də sonda döyüşə girib son nöqtəni qoyan Qanturalı olur. Selcan xatunun istəyi ilə Qanturalı onun qardaşına toxunmur. Lakin Selcan xatunun döyüşdə igidlik göstərərək önə keçməsi Qanturalının qüruruna toxunur. Qanturalı öz-özünə fikirləşdi:

Selcan xanım yerindən qalxıb-durub

Qarayallı qazlıq atına minib

Atamın ev-əşiyinə gələndə

Oğuzun ala gözlü qız gəlini biləndə

Ətrafına yığışaraq güləndə,

Hər kəs öz sözünü söyləyəndə,

Sən də öz sözünü söyləyəsən

Qanturalı yaralıydı

At belinə aldım, çıxdım, deyəsən!

Gözüm doydu, könلüm döndü, öldürərəm səni” – dedi [4, 258]

Bu parçada Qanturalını Selcan xatuna acığı tutduğunu görürük. O düşünür ki Selcan xatun öz igidliyi ilə Oğuz elində öyünəcək. Bunu görən Selcan xatun isə deyir:

İgid bəy, öyünərsə, ər öyünsün – aslandır!

Lovğalanmaq arvad üçün nöqsandır.

Öyünməklə arvaddan kişi olmaz...[4, 258]

Selcan xatunu bir qədər də sınaqdan keçirdikdən sonra Qanturalı onunla barışır. Burada biz Oğuz qadının nə qədər cəsur, igid olsa da heç bir zaman ərindən qabağa keçməyə çalışmadığını görürük. Bu da ən qədim dövrlərdən etibarən Oğuz elində ataya, kişiye evdə, ailədə hörmət olunduğunun nümunəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının altıncı boyunun qəhrəmanı igid Selcan xatunla, məhəbbət dastanı “Valeh və Zərnigar dastanının Zərnigar obrazını igidlikdə, cəsarətdə qarşılaşdırmaq olar. Dastanlardakı bu obrazların oxşarlıqları bir daha bunu deməyə əsas verir ki, “Kitab” doğurdan bir sıra dastanların yaranmasında xüsusi rol oynamışdır. “Valeh və Zərnigar” dastanında isə Dərbəndli Zərnigarın igidliyi isə ondadır ki, o mahir bir aşıqdır. Onun şərti isə kim onu aşılıqlıqda bağlasa, Zərnigar onun arvadı olacaq, yox, əgər Zərnigar aşığı bağlasa, onun boynu vurulacaq. Doğrudur, Zərnigar Valehi görəndə aşiq olur, lakin o, yenə də öz dediyindən dönmür. Və Valehə deyir:

Bizdən salam olsun sənə, ay aşiq Valeh,

Əgər aşiq isən bu meydanə gəl

Ya aşılıqlıq, adın götür üstündən,

Ya hünərin varsa, bu meydanə gəl![3, 250]

Burada doğurdanda özünə güvənən cəsur qadın obrazını görürük. Burada Zərnigar xanımın, Selcan xatundan fərqi odur ki, o, valehə bir könlüdən, min könlüə aşiq olsa da öz dediyindən dönmür, digər aşıqlara etdiyi kimi Valehə də həmçinin hərbə-zorba gəlir. Zərnigarın dediyi, şeir parçasında da böyük bir cəsarətlə Valehi aşılıqlıq meydanına çağırır, üstəlik ona “aşılıqlıq adın üstündən götür” deyir. Burada Zərnigar xanımın özünə kifayət qədər inamının olduğunu görürük. Lakin Valeh heç də Zərnigar xanımdan cəsarətdə, hünərdə və igidlikdə geri qalmır. O Zərnigarın çağırışına belə cavab verir:

Qarabağdan dod eləyib gələrəm,

Əgər bir dövtələb var isə, gəlsin!

Cəhənnəmi bu dünyadə elərəm.

Hər kimsənə günahkar isə, gəlsin!

Mənəm, şair Məhəmmədin nəbadı,

Küllü aşiqə, o aşiq babadı,
Aşıqlarda hər kəşdənün övladı
Valeh ilə bərabərsə, gəlsin! [3, 252]

Nümunədən aydın olur ki, Valeh heç də Zərnigardan hünərdə, cəsərdə, xüsusilə də aşıqlıq sənətində geri qalmır. Dastanda ən maraqlı obrazlardan biri də Təpəgöz obrazıdır. Ümumiyyətlə, təpəgöz kimi tək gözlü, nəhəng, qorxulu bədheybət obrazı, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı dünya ədəbiyyatında geniş rast gəlinən obrazdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının səkkizinci boyu “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” da təpəgöz obrazı dastanın mifik obrazıdır. Buna əsasən də dastanın bu boyu təpəgöz obrazı, pəri obrazına görə mifik səciyyə daşıyan boy hesab olunur. “Kitab”dakı Təpəgöz obrazı sarı çobanın pəri qızından dünyaya gələn oğludur. Pəri qızı öz oğlunu qoruması üçün onun barmağına üzük taxmışdır. Bu sehrli üzük vasitəsilə Təpəgöz bütün təhlükələrdən qorunur. Onun qorunmasız tək orqanı isə gözləridir. Basat onu gözlərindən yaralayaraq məğlub edir. Təpəgöz obrazına xalqımızın məhəbbət dastanı olan “Novruz” dastanında da rast gəlirik. Burada obraz Kəlləgöz adlanır. Təpəgöz ilə Kəlləgöz obrazı arasında müəyyən fərqlər vardır. “Kitab”da Təpəgöz obrazı insan yeməklə qidalanır, insanları əsir götürməsinin də səbəbi budur. Lakin “Novruz” dastanında isə Kəlləgöz Şəhriyara aşiq idi, buna görə də onu əsir götürmüşdü. Hətta O, Novruzun sevgilisi Qəndabı da onun əlindən almaq istəyirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Təpəgöz obrazı evə, ailəyə, məişətə yaddır. Kəlləgöz obrazı isə Azərbaycan bir sıra nağıllarındakı qorxunc divləri xatırladır. Həmçinin “Kitab”da Təpəgöz Basat tərəfindən gözündən yaralanaraq ölür. “Novruz” dastanında isə Novruz Kəlləgözün başını kəsir. Bu xüsusiyyətlərinə görə Kəlləgöz ilə Təpəgöz arasında bir sıra fərqlər mövcud olsa da, əsasən hər iki obraz arasında qohumluq qorunur. Çünki hər iki obraz da xalqın təxəyyülünün məhsuludur. Çünki ən qədim dövrlərdən insanların təbiətin qorxunc qüvvələri haqqında müxtəlif fikirləri mövcud olmuşdur. Qədim zamanlarda insanları divlər, təpəgözlər, cinlər və s. Kimi mifik obrazlar haqqında müxtəlif nağıllar, hekayələr yaratmışlar. Bu da xalqımızın nə qədər zəngin dünyagörüşünə sahib olduğunun sübutudur.

Təpəgöz obrazı dünya ədəbiyyatında da mövcud olan mifik, əfsanəvi varlıqdır. Buna ən gözəl və ən qədim nümunələrdən biri olaraq Homerin “Odisseya” əsərindəki siklopları göstərmək olar. “Odisseya” əsərində Odissey ilk olaraq təpəgöz Polifemə kim olduğunu demir. Homerin “Odisseya” əsərindəki siklop Polifem obrazı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Təpəgöz obrazının da sonu eyni olur. Hər iki mifik obraz da gözü çıxardılaraq öldürülür. Hadisələr burada oxşarlıq təşkil etmişdir. Hər iki əsər də kifayət qədər qədim tarixə malikdir. Lakin buna baxmayaraq dastanı dünya aləminə tanıdan F.F. Dits qeyd edirdi ki, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” daha qədim tarixə malikdir. Eyni zamanda dastanın tədqiqi ilə məşğul bir sıra görkəmli tədqiqatçılar da Fon Ditsin fikri ilə yəni “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”un daha qədim olması fikri ilə razılaşırlar.

Beləliklə, əminliklə demək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının xalqımızın, eləcə də, ümumtürk dünyasının ortağ, möhtəşəm sənət abidəsi olaraq, özündən sonra yaranmış bədii nümunələrə örnək olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dastanları I cild – Bakı 2005
2. Azərbaycan dastanları II cild- Bakı 2005
3. Azərbaycan dastanları III cild- Bakı 2005
4. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı (mətn) – Bakı 2004.
5. Paşa Əfəndiyev “Şifahi xalq ədəbiyyatı” – Bakı 2012
6. Z. Bünyadov, V.Məmmədəliyev -Qurani-Kərim (tərcümə)

AHMADOVA NAZPARI TEYYUB

SUMMARY

COMMON FEATURES OF “KITABI-DADA GORGUD” EPIC WITH ASHIQ QARIB AND OTHER FOLK TALES

Key words: mythology, folk, belief, custom, tale

“Kitabi-Dada Gorgud” epic is a magnificent art monument that reflects the history, life and spiritual World of the Azerbaijani people. “Kitabi-Dada Gorgud epic is a magnificent artistic monument not only of the Azerbaijani people, but also of the entire Turkic World. What makes the saga so interesting is the originality of the events it depicts. A number of events in the saga can be found in world literature. Research shows that the history of “Kitabi-Dada Gorgud” saga is very old. Therefore, this magnificent art monument has become an example of works in both Azerbaijani and world literature. The epic of “Kitabi-Dada Gorgud” also influenced a number of folk epics and tales that were created after it. It is possible to find motifs similar to “Kitabi-Dada Gorgud” in both love stories and heroic stories. Based on those similar features, it can be said that “Kitabi-Dada Gorgud” epic Was an example of the works created after it.

АХМАДОВА НАЗПАРИ ТЕЙЮБ

СХОДСТВА ЭПОСА «КИТАБИ-ДАДА ГОРГУД»

С АШИК ГАРИБОМ И ДРУГИМИ НАРОДНЫМИ ЭПОСАМИ

Резюме

Ключевые слова: мифология, народные поверья, обычаи, сказка

Эпос «Китаби-Дада Горгуд» — великолепный памятник искусства, отражающий историю, быт и духовный мир азербайджанского народа. Эпос «Китаби-Дада Горгуд» является великолепным художественным памятником не только азербайджанского народа, но и всего тюркского мира. Что делает

сагу такой интересной, так это оригинальность событий, которые в ней изображены. Ряд событий саги можно найти в мировой литературе. Исследования показывают, что история саги «Китаби-Дада Горгуд» очень древняя. Таким образом, этот великолепный памятник искусства стал образцом произведений как азербайджанской, так и мировой литературы. Найти сходные с «Китаби-Дада Горгуд» мотивы можно как в любовных, так и в героических рассказах. По этим сходным чертам можно сказать, что сага «Китаби-Дада Горгуд» явилась образцом произведений, созданных после нее. В статье приводятся сходные черты эпоса «Китаби-Дада Горгуд» с другими народными эпосами.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.03.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.03.2024

**Rəyçi: fil.e.d, prof Yədulla Ağazadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**